

Sociaal schaduwwerk

Author(s)

Welschen, Saskia; Schrooten, Mieke

Publication date

2022

Document Version

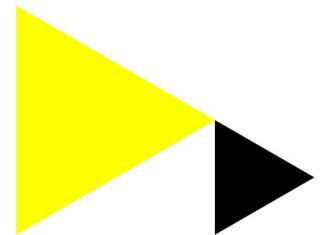
Final published version

Published in

Lexicon nabijheid en sociaal werk

[Link to publication](#)**Citation for published version (APA):**

Welschen, S., & Schrooten, M. (2022). Sociaal schaduwwerk. In L. Veldboer, R. Engbersen, E. Hooghiemstra, J. Jansen, L. Koeter, L. Repetur, J. Rözer, & A. Sprinkhuizen (Eds.), *Lexicon nabijheid en sociaal werk* (pp. 157-162). Movisie.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please contact the library: <https://www.amsterdamuas.com/library/contact/questions>, or send a letter to: University Library (Library of the University of Amsterdam and Amsterdam University of Applied Sciences), Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Lexicon

nabijheid en sociaal werk

Veldboer, L., Engbersen, R., Hooghiemstra, E., Jansen, J.,
Koeter, L., Repetur, L., Rözer, J. en Sprinkhuizen, A. (red.)

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken

Werkplaatsen
Sociaal Domein

Werkplaats Sociaal Domein
Amsterdam en Omgeving

Colofon

Redactie: Lex Veldboer (Hogeschool van Amsterdam), Radboud Engbersen (Movisie), Erna Hooghiemstra (Hogeschool van Rotterdam), Judith Jansen (Movisie), Laura Koeter (Hogeschool van Amsterdam), Lou Repetur (Movisie), Jesper Rözer (Hogeschool van Amsterdam), Ard Sprinkhuizen (Hogeschool Utrecht).

Eindredactie: Tea Keijl en Irna van der Wekke.
Vormgeving: ontwerpburo suggestie & illusie.

Oktober 2022 (Versie 2.0).

Overname van informatie uit deze publicatie is toegestaan onder voorwaarde van de bronvermelding:

© Movisie, Werkplaatsen Sociaal Domein, Werkplaatsen Sociaal Domein Amsterdam en Omgeving.

De inhoud van deze publicaties is met grote zorg samengesteld. Desondanks zijn de betrokken organisaties en auteurs niet aansprakelijk voor de eventuele schade die ontstaat door het gebruik van deze informatie.

Graag citeren als:

Veldboer, L., Engbersen, R., Hooghiemstra, E., Jansen, J., Koeter, L., Repetur, L., Rözer, J., & Sprinkhuizen A. (Reds.) (2022). Lexicon nabij sociaal werk (versie 2.0). Movisie en de Werkplaatsen Sociaal Domein.

Sociaal Schaduwwerk

Saskia Welschen & Mieke Schrooten

Brussel, 2015. In de Brusselse Noordwijk overnachten honderden nieuwkomers noodgedwongen buiten in een park. Ze proberen een asielaanvraag in te dienen, maar de Belgische overheid stelt een quotum in op het dagelijkse aantal asielregistraties. Wie niet geregistreerd wordt, krijgt ook geen opvangplaats. Uit verontwaardiging over deze situatie zetten Belgische burgers een dynamisch systeem op om migranten opvang te bieden bij mensen thuis. Daarnaast zorgen ze voor de bedeling van kleren, hygiëneproducten en voedselpakketten, organiseren ze allerlei sport- en cultuuractiviteiten voor de mensen in het park en zetten ze verschillende sensibiliseringsacties op.

Amsterdam, 2020. Twee bewoonsters van de Amsterdamse wijk Holendrecht zijn met hun vrijwilligers druk met het samenstellen van voedselpakketten. Hun stichting bestaat al een aantal jaar en richt zich op het versterken van kwetsbare vrouwen en kinderen met een migratieachtergrond in de zeer diverse Amsterdamse wijk. Door de coronacrisis zien zij de primaire noden onder hun doelgroep razendsnel toenemen. Formele voorzieningen zijn door de lockdown gesloten, waardoor de situatie van mensen in armoede steeds schrijnender wordt. Met hun initiatief om voedselpakketten te verspreiden spelen de trekkers van de stichting direct op deze nood in. Ze richten zich daarbij in het bijzonder op werkende ongedocumenteerden, van wie de precare baantjes door corona zijn weggevallen en voor wie formele voorzieningen veelal ontoegankelijk zijn.

Collectieve insteek

Beide initiatieven zijn voorbeelden van wat in de literatuur wordt aangeduid als 'sociaal schaduwwerk' (Schrooten et al., 2019). Sociaal schaduwwerk heeft betrekking op een variant van informeel sociaal werk. Het gaat om het werk van actoren die geen deel uitmaken van het formele sociale landschap, maar die in de praktijk wel degelijk activiteiten ontwikkelen die overeenkomen met sociaal werk zoals dat internationaal is gedefinieerd. In tegenstelling tot andere vormen van informele zorg zoals mantelzorg, richt sociaal schaduwwerk zich niet uitsluitend op relaties met personen uit de directe omgeving. Hun zorg en ondersteuning heeft een collectieve insteek, die verder gaat dan het individuele of persoonlijke niveau. Kenmerkend is daarbij wel dat de leefwereld van burgers vaak het vertrekpunt is (Plovie, 2019), en dat aanbieders van sociaal schaduwwerk werken vanuit een zeer directe nabijheid tot diegenen die zij ondersteunen.

De toevoeging van de term 'schaduw' maakt dat het hier niet gaat om informele praktijken in brede zin. Het gaat specifiek om informeel sociaal werk dat buiten beeld van veel professionele instanties en de lokale overheid plaatsvindt. In het professionele en overheidsdomein bestaat vaak onbekendheid met deze vorm van informeel sociaal werk. Dat komt omdat sociaal schaduwwerk wordt verricht door spelers waarvan de buitenwereld dit niet direct verwacht, omdat zij primair bekend staan om andere foci en functies. Spelers in het sociaal schaduwwerk zijn bijvoorbeeld burgerinitiatieven, etnisch-culturele zelforganisaties, levensbeschouwelijke organisaties of sociaal-sportieve praktijken. De sociaalwerkpraktijken die zij ontplooiën lopen uiteen van het samenbrengen van mensen tot het bieden van materiële steun in de vorm van voedseluitgifte of tijdelijk onderdak, het geven van juridisch advies, politiseren, oriëntatie naar werk en het verrichten van sociale dienstverlening.

Sociaal schaduwwerk is als concept geïntroduceerd door Vlaamse onderzoekers in 2019 (Schrooten et al., 2019) en is daarmee een relatief nieuw concept. In de internationale literatuur worden deze praktijken soms aangeduid als *informal social protection* (Righard & Boccagni, 2015) of vo-

luntary social work (La Cour & Højlund, 2008). Borell en Gerdner (2011) gebruiken de aanduiding *hidden voluntary social work*. Zij beschrijven een variant van *voluntary social work*, vrijwillig sociaal werk uitgevoerd door moskeeorganisaties, die in West-Europese landen lang ‘verborgen’ zijn geweest – in de zin dat er weinig over bekend is.

Nieuwe liefdadigheidseconomie

In het formele domein is naast onbekendheid vaak sprake van wantrouwen en vooroordelen over de ondersteuning die in dit soort particuliere of informele settings wordt verleend. Vooral levensbeschouwelijke en etnisch-culturele organisaties worden vanuit het formele domein en de bredere samenleving nogal eens door een integratielens beoordeeld. De vrees voor zogenaamde parallelle samenlevingen of gesloten bolwerken voedt het wantrouwen. Empirisch onderzoek, zowel in Nederland als daarbuiten, toont aan dat die vrees veelal ongegrond is (Beaumont, 2008; Cloke et al., 2013; Thys, 2019; Zibouh, 2019). Onderzoek laat bijvoorbeeld zien dat etnisch-culturele zelforganisaties vaak bijdragen aan de participatie van migranten, en gericht zijn op integratie in de samenleving (Bartels & De Jong, 2007; Ponzoni & Pels, 2016; Van Heelsum, 2004). Borell en Gerdner (2011) zagen in hun survey studie in Zweden dat hoe meer moskeeorganisaties aan sociaal werk deden, des te meer ze gericht waren op samenwerking met spelers uit de bredere samenleving.

Vanwege het woord ‘schaduw’ doet de term daarnaast denken aan de in 1990 door Wolch beschreven *shadow state*. Zij duidde daarmee op de toenemende rol die maatschappelijke (*civil society*) organisaties vervullen in reactie op een terugtrekkende overheid. Ook Kessl (2018) gebruikt de metafoer van schaduw om te verwijzen naar een ‘nieuwe liefdadigheidseconomie in de schaduw van de welvaartsstaat’. Hij verwijst hiermee naar voedselbanken, liefdadigheidskledingwinkels en andere op vrijwilligerswerk gebaseerde initiatieven die materiële hulp en sociale diensten verlenen. Zij nemen taken op zich die lijken op de collectieve verantwoordelijkheden van de staat, maar met veel minder middelen. Bovendien opereren zij buiten de democratische invloedssfeer, waardoor ze minder verantwoording hoeven af te leggen. Andere auteurs spraken in latere bijdragen ook wel over de ‘schaduwstad’ (Beaumont, Rusinovic & Wevers, 2004).

Een overeenkomst tussen de *shadow state* en sociaal schaduwwerk is dat beide concepten betrekking hebben op een context waarin taken van de overheid blijven liggen, waarin de overheid terugtreedt. Er is ook een verschil: de schaduwstaat en de schaduwstad worden in de literatuur geassocieerd met geheimzinnigheid en soms ook met illegaliteit. Het gaat in die context over werelden die bewust in de schaduw blijven, en die moeilijk controleerbaar zijn door de overheid (Beaumont, Rusinovic & Wevers, 2004). Die associatie is niet zozeer aan de orde in de literatuur over sociaal schaduwwerk. De connotatie ‘schaduw’ wijst er in deze context op dat formele instanties en de overheid het sociaal schaduwwerk niet goed kennen en het om die reden (soms) onzichtbaar is.

Het concept sociaal schaduwwerk gaat niet alleen over een terugtrekkende overheid, maar is vooral een product van voortschrijdende inzichten over de centrale rol van dit type spelers in de ondersteuning van bewoners in de veranderende samenleving. Het is een fenomeen dat vooral – maar niet uitsluitend – onderdeel uitmaakt van de sociale infrastructuur in stedelijke contexten. Veel van het tot nu toe verrichte empirisch onderzoek naar sociaal schaduwwerk is ook gesitueerd in de stad. De toenemende diversiteit van de stedelijke samenleving vormt een actuele uitdaging voor formeel sociaal werk. De herkomst van hulpvragers wordt steeds diverser en het formele sociaal werk worstelt met de aansluiting bij de behoeften en noden van die diverse bevolking. Van stadsbewoners met een migratieachtergrond is bekend dat zij, ondanks de problematiek waarmee zij soms kampen, lang niet altijd de weg vinden naar formele hulp- en ondersteuning. Sociaal schaduwwerk biedt aan de ene kant een alternatief vangnet, en vervult aan de andere kant vaak een cruciale schakel- of brugfunctie tussen bewoners en formele/ professionele organisaties (Thys & Anciaux, 2019).

De toenemende aandacht voor sociaal schaduwwerk moet daarnaast ook begrepen worden in het licht van de transities in het sociaal domein – die elders in deze uitgave in detail staan beschreven – waarbij de nadruk steeds verder is verschoven naar zelf- en samenredzaamheid en wijkgericht werken. Recent onderzoek naar praktijken van sociaal schaduwwerk in België (Schrooten, Thys & Debruyne, 2019) en Nederland (Welschen, Lucas & Hoijtink, 2021) levert een aantal inzichten op. In de eerste plaats moet worden benadrukt dat het veld van sociaal schaduwwerk enorm divers is. Aanbieders van sociaal schaduwwerk verschillen sterk van elkaar op bepaalde indicatoren, bijvoorbeeld de mate van zichtbaarheid en wat hun primaire focus is: welzijn of iets anders, zoals sport, geloof, zingeving, cultuur. Een ander belangrijk onderscheid tussen aanbieders is of zij een uniforme, specifieke doelgroep of een diverse doelgroep hebben, en wat hun geografische focus is – lokaal of translokaal (Schrooten et al., 2019).

Werkzame bestanddelen

Ondanks deze diversiteit zien we in de studies een duidelijk patroon terug als het gaat om de zogenaamde werkzame bestanddelen van sociaal schaduwwerk. Bepaalde kenmerken zien we bij veel van de onderzochte praktijkvoorbeelden terug. Het zijn juist deze kenmerken die maken dat sociaal schaduwwerk een alternatieve, makkelijk te vertrouwen bron van steun kan zijn voor mensen die afstand ervaren tot formele zorg- en welzijnsvoorzieningen. Het gaat om de volgende kenmerken:

Zoals gezegd is het aanbieden van welzijnsactiviteiten of ondersteuning vaak niet de primaire bestaansreden of focus van een initiatief. Meestal komen mensen bij elkaar om andere redenen, zoals het samen beleven van het geloof, of het ondernemen van gezamenlijke activiteiten als sport of vrije tijdsbesteding. Binnen die ongedwongen, laagdrempelige context van ontmoeting kunnen wederkerigheid en vertrouwen ontstaan. Daardoor ontstaat ook ruimte voor het vragen van hulp en het bieden van (lichte vormen van) ondersteuning.

Daarbinnen speelt, zoals in de inleiding gesteld, ‘nabijheid’ een centrale rol: kenmerkend voor sociaal schaduwwerkers is dat zij het vertrouwen winnen van hun doelgroepen doordat zij in verschillende opzichten (geografisch, sociaal, cultureel) nabij zijn. De initiatiefnemers van sociaal schaduwwerk beschikken vaak over wat ook wel *community connectedness* (verbondenheid met de gemeenschap’) wordt genoemd (Fretwell et al., 2018). Ze maken onderdeel uit van de gemeenschap waarvoor zij hun activiteiten ontplooiën, wonen in dezelfde wijk, en zijn soms ervaringsdeskundige op dezelfde terreinen als de mensen met en voor wie ze werken.

Door hun nabijheid tot de leefwereld van de mensen voor wie zij actief zijn, beschikken sociaal schaduwspelers over specifieke kennis, die zich onderscheidt van gevestigde vormen van kennis als wetenschappelijke- of klinische kennis. Deze kenmerkende kennis zou kunnen worden aangeduid als ‘nabije deskundigheid’ (Welschen, Lucas & Hoijtink, 2021; Lucas et al., 2021). Nabije deskundigheid manifesteert zich in scherpe inzichten in de behoeften van de doelgroep, en hoe bestaande sociale interventies uitwerken in de dagelijkse leefwereld van de doelgroep. Maar ook in duidelijke opvattingen over het beleid en over alternatieve oplossingen voor de sociale problematiek onder de doelgroep. Nabije kennis is anders dan ervaringskennis omdat zij niet per se gebaseerd is op dezelfde ervaringen als (leden van de) doelgroep, maar tot stand komt in grote nabijheid tot die doelgroep.

Nog een ander kenmerk is de autonome, onafhankelijke positie van aanbieders van sociaal schaduwwerk van de lokale overheid en het formele domein. Deze positie draagt er vaak toe bij dat zij een makkelijk te vertrouwen bron van steun zijn. Dat geldt in het bijzonder voor mensen die wantrouwen hebben jegens formele voorzieningen of voor wie formele voorzieningen niet toegankelijk zijn. Zo speelt sociaal schaduwwerk een grote rol bij de dagelijkse ondersteuning

van personen zonder geldige verblijfspapieren, zo blijkt uit onderzoek (Meeus et al., 2019; Schrooten et al., 2015).

De onafhankelijke positie van schaduwwerkspelers zorgt ervoor dat zij laagdrempelig kunnen zijn, goed in kunnen spelen op de specifieke behoeften van personen en flexibel kunnen reageren op wijzigende omstandigheden (Plovie, 2019). Daarin verschillen zij van formeel sociaal werk dat sterker gebonden is aan wettelijke en organisatorische kaders en verantwoordingscriteria. Die flexibiliteit is duidelijk te zien in het voorbeeld van de informele initiatieven rondom de opvang van vluchtelingen in Brussel, dat in de inleiding werd beschreven. Het 'Burgerplatform voor Steun aan de Vluchtelingen' veranderde doorheen de jaren mee met de ontwikkelingen in het profiel van hun publiek. Waren het eerst nog mensen op zoek naar internationale bescherming, later zou de groep uitbreiden met mensen die niet zozeer hier asiel willen aanvragen, maar België slechts als een doorgangsplaat zien naar het Verenigd Koninkrijk of Scandinavië.

Dilemma's

Naast de werkzame bestanddelen komen er uit het onderzoek ook lastige kwesties of dilemma's rondom sociaal schaduwwerk naar voren. De belangrijkste daarvan is het gebrek aan waardering en erkenning dat aanbieders van sociaal schaduwwerk ervaren. Zo wordt de belangrijke rol van migrantenzelforganisaties als voorportaal voor het doorverwijzen van nieuwkomers naar voorzieningen vaak onvoldoende (h)erkend en benut (Thys & Anciaux, 2019). Ook materiële erkenning in de vorm van financiële ondersteuning is niet altijd vanzelfsprekend. Andre en Sacco (2019) laten bijvoorbeeld zien dat er op dat vlak duidelijke drempels zijn voor bijvoorbeeld etnisch-culturele organisaties in Wallonië en Brussel. Daar zijn verschillende redenen voor te noemen, waaronder het kritische integratieperspectief vanuit de overheid waardoor aanbieders soms met wantrouwen worden bejegend. Van den Toorn et al. (2020) tekenden op dat levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam opvallend weinig erkenning ervaren door formele organisaties en de overheid. Welschen, Lucas en Hoijtink (2021) benadrukten het onderscheid tussen lichtere vormen van waardering, zoals een aanmoedigingsprijs, en meer fundamentele erkenning, waarbij aanbieders van schaduwwerk een serieuze inhoudelijke partner zijn van overheid en formele instanties.

Daarnaast speelt tussen aanbieders van sociaal schaduwwerk en formele organisaties vaak wederzijdse onbekendheid en soms wantrouwen, waardoor samenwerking niet vanzelfsprekend soepel verloopt. Sociaal schaduwwerkers voelen zich niet altijd serieus genomen en ervaren dat aan hun aanpak en deskundigheid wordt getwijfeld. Professionals vinden weinig tijd om te investeren in relaties met sociaal schaduwwerk, zijn soms bezorgd over de kwaliteit die schaduwwerk levert, en kunnen een groei van informeel sociaal werk ervaren als een aantasting van hun eigen professionele positie.

Tegelijkertijd laat onderzoek zien dat beide kanten elkaar nodig hebben, en er talloze voorbeelden zijn van vruchtbare samenwerking (Van Dam et al., 2019). Uit onderzoek blijkt dat sociaal schaduwwerkers die met complexe problematiek onder hun deelnemers worden geconfronteerd, de deskundigheid van professionals inschakelen wanneer zij dat nodig achten (Welschen, Lucas & Hoijtink, 2021). Aan de andere kant kan sociaal schaduwwerk formeel sociaal werk een spiegel voorhouden, juist over de vraag hoe welzijnszorg en ondersteuning er in een superdiverse context uit zou moeten zien (Schrooten, Thys & Debruyne, 2019).

In de relatie tussen de overheid en aanbieders van sociaal schaduwwerk speelt tot slot een belangrijk dilemma. Aan de ene kant willen veel informele spelers meer financiële middelen en meer erkenning. Dat kan echter als gevolg hebben dat zij aan striktere formele kaders gebonden worden, waardoor zij hun onafhankelijke, autonome positie dreigen te verliezen. Onderzoek laat daarnaast

zien dat er onder sociaal schaduwwerkers weerstand is tegen het instrumentaliseren van hun rol: het terugbrengen van hun rol tot een toeleider naar formele voorzieningen, of als 'waterdragers' van formele organisaties (Thys & Anciaux, 2019). Dat geldt ook voor het idee te worden 'ingezet' door de lokale overheid om beleidsdoelstellingen te behalen. Schaduwwerkers vrezen dat deze processen hun onafhankelijke positie en eigen aanpak onder druk zetten, wat nu juist de bestanddelen zijn waardoor zij vertrouwen genieten bij bepaalde doelgroepen. De vraag is dan ook hoe hechtere samenwerking met formele spelers en de overheid, en verstevigde vormen van erkenning gerealiseerd kunnen worden zonder dat sociaal schaduwwerk haar eigenheid verliest.

Ook binnen de *body of knowledge* over sociaal werk en binnen de opleidingen in Nederland en België is sociaal schaduwwerk relatief onbekend. De introductie van het concept en verder vervolgonderzoek naar sociaal schaduwwerk kan hierin verandering brengen. Vervolgonderzoek zou zich ook moeten buigen over de vraag wat de mogelijke keerzijden zijn van een grote rol voor sociaal schaduwwerk in het bieden van primaire zorg en ondersteuning.

Te denken valt aan het risico dat bij particulier initiatief soms private belangen de overhand hebben op publieke belangen (Plovie, 2019). Een gerelateerde kwestie is dat in het informele domein de beginselen van transparantie en gelijke toegang die het formele welzijnsdomein kenmerken, niet top-down worden opgelegd. Dit zijn kwesties die in de prille empirische kennis over sociaal schaduwwerk nog onvoldoende aan bod zijn gekomen. Toekomstig onderzoek kan dit aanvullen.

Bronnen

- André, G., & Sacco, M. (2019). Etnisch-culturele organisaties en publieke financieringsmogelijkheden in de Federatie Wallonië-Brussel. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 293-298). Politeia.
- Bartels, E., & De Jong, I. (2007). Civil society on the move in Amsterdam: Mosque organizations in the Slotervaart district. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 27(3), 455-471.
- Beaumont, J. (2008). Introduction: Faithbased Organisations and Urban Social Issues. *Urban Studies*, 45(10), 2011-2017.
- Beaumont, J., Rusinovic, K., & Wevers, M. (2004). De schaduwstad belicht. *AGORA Magazine*, 20(3), 4-5.
- Borell, K., & Gerdner, A. (2011). Hidden voluntary social work: A nationally representative survey of Muslim congregations in Sweden. *British Journal of Social Work*, 41(5), 968-979.
- Cloke, P., Thomas, S., & Williams, A. (2013). Faith in Action: Faith-Based Organisations, Welfare and Politics in the Contemporary City. In P. Cloke, J. Beaumont & A. Williams (Eds.), *Working Faith: Faith-Based Organisations and Urban Social Justice* (pp. 1-24). Paternoster.
- Fretwell, N., Osgood, J., O'Toole, G., & Tsouroufli, M. (2018). Governing through trust: Community-based link workers and parental engagement in education. *British Educational Research Journal*, 44(6), 1047-1063.
- Kessl, F. (2018). "Charity economy": In the shadow of the welfare state. *Global Dialogue*, 8(3).
- La Cour, A., & Højlund, H. (2008). Voluntary social work as a paradox. *Acta Sociologica*, 51(1), 41-54.
- Lucas, P., Hoijsink, M., Welschen, S., & Veldboer, L. (2021). Naast ervaringskennis moeten we ook 'nabije kennis' erkennen. *Sociale Vraagstukken*.
- Meeus, B., Arnaut, K., & van Heur, B. (Eds.) (2019). *Arrival infrastructures: Migration and urban social mobilities*. Palgrave Macmillan.
- Ponzoni, E., & Pels, T. (2016). The role of immigrant organisations in the transforming welfare state: revealing blind spots in the Netherlands. In E. Ponzoni (Ed.), *Creating Space: Enabling inclusion in social policy through participatory research*.

- Plovie, E. (2019). Burgers in beweging. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 31-44). Politeia.
- Righard, E., & Boccagni, P. (2015). Mapping the theoretical foundations of the social work – Migration nexus. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 13(3), 229-244.
- Schrooten, M., Thys, R., & Debruyne, P. (Eds.) (2019b). *Sociaal schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap*. Politeia.
- Schrooten, M., Withaecx, S., Geldof, D., & Lavent, M. (2015). *Transmigratie: Hulp verlenen in een wereld van superdiversiteit*. Acco.
- Thys, R. (2019). De politieke rol van etnisch-culturele zelforganisaties in Brussel. Kansen, obstakels en weerstand. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 247-259). Politeia.
- Thys, R., & Anciaux, B. (2019). Etnisch-culturele organisaties in Vlaanderen en Brussel. Onopgemerkt bouwen aan betere levensomstandigheden in de Belgische samenleving. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk. Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 65-79). Politeia.
- Van Dam, S., Bhutani, S., Kanmaz, M., & Raeymaeckers, P. (2019). Netwerken tussen etnisch-culturele verenigingen en welzijns- en zorgvoorzieningen: Een weg van versterking. In M. Schrooten, R. Thys, & P. Debruyne (Eds.), *Sociaal schaduwwerk: Over informele spelers in het welzijnslandschap* (pp. 203–216). Politeia.
- Van den Toorn, J., Davelaar, M., Hamdi, A., Reches, L., & van Keulen, M. (2020). *Omvang en karakter van de maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam*. Verwey-Jonker Instituut.
- Van Heelsum, A. (2004). Migrantenorganisaties in Nederland. In *Utrecht: Forum, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, Utrecht*.
- Welschen, S., Lucas, P., & Hoijtink, M. (2021). *Sociaal schaduwwerk in een wijk in Amsterdam Zuidoost: Een onderzoek naar 'informele sociaal werkpraktijken' in Holendrecht*. Hogeschool van Amsterdam.
- Wolch, J.R. (1990). *The shadow state; government and voluntary sector in transition*. The Foundation Center.
- Zibouh, F. (2019). Lokale, Translokale en Transnationale Solidariteitspraktijken in het Hart van Brussel. In: M. Schrooten, R. Thys, P. Debruyne (Eds.), *Sociaal Schaduwwerk. Over Informele Spelers in het Welzijnslandschap* (pp. 113-120). Politeia.